

В.В. МАЛІКОВ, аспірант, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, Київ

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ТРАДИЦІЇ НАЙМИТУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНОКУЛЬТУРІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У даній статті розкривається значення гендерних уявлень у звичаєво-правових відносинах наймання другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Автор досліджує заняття, соціальні ролі та статуси наймитів і наймичок досліджуються крізь призму гендерних стереотипів української традиційної культури.

В статье раскрывается значение гендерных представлений для обычно-правовых отношений найма второй половины ХІХ – начала ХХ веков. Автор исследует занятия, социальные роли и статусы наемных рабочих и работниц сквозь призму гендерных стереотипов украинской традиционной культуры.

This paper reveals the significance of gender ideas for the customary law institute of wage labour in the second half of the ХІХ – the beginning of the ХХ centuries. The author studies occupations, social roles and positions of men and women labourers in the light of gender stereotypes of Ukrainian traditional culture.

Звичаєво-правовий інститут наймитування є складовою частиною традиційної культури українського села другої половини ХІХ – початку ХХ століть. На функціонування даного інституту в народній культурі чинили вплив багато факторів, серед яких і гендерні уявлення та відносини тогочасних селян. Тож вивчення гендерного аспекту традиції наймитування дає змогу краще розкрити сутність та особливості побутування звичаєво-правових відносин найму, а також висвітлити суттєві характеристики традиційної народної культури в цілому.

Мета даної статті: виявити особливості гендерних уявлень та їх значення у функціонуванні звичаєво-правового інституту наймитування в українському селі другої половини ХІХ – початку ХХ століть.

Особливості жіночої та чоловічої найманої праці дореволюційного українського селянства привернули до себе увагу ще тогочасних дослідників народного побуту. П. Єфименко, П. Іванов, А. Овсянніков, П. Русовим, Є. Святловський, М. Сумцов та інші зібрали значний та матеріал з цього питання та здійснили перші спроби осмислення наймитської праці у статевіковому вимірі [6; 9; 13; 18; 19; 20; 22]. У радянський час, залучивши тексти наймитських пісень, В. Білецька охарактеризувала побут робітників, взаємовідносини наймита і хазяїна, приділила увагу гендерному аспекту звичаєвого інституту наймитування [1; 2]. Вагомі дослідження побуту сільськогосподарських робітників належать О. І. Луговій [12] та А. Я. Поріцькому [15; 16; 17]. Серед сучасних наукових праць гендерний аспект трудових традицій висвітлено Г. Горинь [4], Н. Жмуд [7] та О. Кісь [10; 11], зокрема дослідниці торкаються питань визначення і дотримання народних настанов щодо «чоловічого», «жіночого» та «спільного діла». Дослідниця трудових традицій Українських Карпат Н. Дуда визначає перелік робіт, які мали виконуватися чоловіками чи жінками, простежує зміни в селянських уявленнях і господарській практиці щодо цього поділу, відзначає вторинність вікового поділу праці в порівнянні зі статевим. Основа традиційного поділу праці вбачається передусім у народних уявленнях та віруваннях і меншою мірою у господарських потребах і фізичних можливостях. Дослідниця вивчає вплив виконуваних робіт на становище жінки в сім'ї та громаді [5, с. 95-102].

Для тогочасного селянського господарства характерна доволі сувора гендерна диференціація праці. Внаслідок гендерної диференціації господарсько-виробничих функцій у сім'ї, сфера жіночої компетенції охоплювала насамперед побутові обов'язки, переробку сільськогосподарської сировини, а також відповідні ділянки рільництва і тваринництва, допоміжних господарських занять. Більшість жіночих робіт виконувались у межах дому та поблизу нього. Існували суто жіночі, в тому числі колективні роботи – оденки, понаволки, лушіння кукурудзи, валькування хати [10, с. 12-14]. Чоловіча сфера діяльності була поза межами двору. Чоловічій поведінці приписували мобільність та активність на противагу статичності й пасивності жінки.

Коли хлопець ставав парубком, у справах родинних чи господарських з ним вже обов'язково радились і зважали на його поради [7, с. 79]. У власній сім'ї чоловік мав бути головою і здійснювати загальне керівництво справами, в тому числі й економічними. Він же зазвичай представляв своє домогосподарство у зовнішніх відносинах (із громадою, владою). Водночас дружина голови сім'ї не тільки виконувала якісь роботи, але й давала привід, тобто розподіляла їх серед інших жінок двору, повчала їх. По смерті чоловіка, навіть при дорослих синах, вона часто ставала на чолі не тільки малої, а й великої сім'ї та несла повну відповідальність за економічну спроможність господарства і сплату податків [21, с. 332-333, 281-282].

Гендерні ролі традиційного українського суспільства проявляються у функціонуванні заробітчанських артільей. Існували артілі, які склалися лише з самих чоловіків або з самих жінок, а також й змішані. Так, в тих артілях, де крім жінок були й чоловіки, жінки ніколи не обирались старостами. Жінки на керівні посади обирались тільки в жіночих артілях (як дорожніх, так і виробничих) [17, с. 74]. Різними були й обов'язки старости-чоловіка та керівниці артілі. Жіночі артілі очолювались досвідченою заміжною літньою жінкою, яка мала не тільки опікуватись працевлаштуванням усіх учасниць артілі, а й зібрати по закінченні робіт всіх дівчат та доставити їх додому. Дівчата могли відправитися у відхід у складі артілі, яку очолювала досвідчена заробітчанка. Доволі самостійними у питанні відходництва були вдови з малолітніми дітьми. Жінки йшли в найми разом зі своїми чоловіками [15, с. 104-105].

Обов'язок «кухаря», як правило, виконувався членами артілі почергово, і тільки тоді, коли він виконувався жінкою, цей обов'язок ставав своєрідною спеціальністю. Відмінності російських артільей від українських були в тому, що в українських «кругах» жінки складали доволі значний відсоток. При цьому існував розподіл трудових обов'язків: чоловіки були косарями, в той час як жінки займалися «гребовицею», в'язкою снопів та складанням їх в скирти та копи [13, с. 106; 9, с. 148].

Чоловіча праця вважалася більш придатною там, де потрібні були розміряні і водночас значні за кількістю прикладеної сили дії. Жіноча праця асоціювалася із нервовістю та збудженістю, швидкістю і спритністю в рухах. Тому дослідники на основі гендерних стереотипів народної культури, вважали, що жіноча праця продуктивніша у жнивартстві, в'язанні снопів, гребовиці, а також на прополованні та копанні буряків, в той час як чоловіча – у косінні, піднятті важкого, метанні скирт [20, с. 198].

Відмінності між чоловічим та жіночим наймитуванням проявлялися і в територіальному розрізі. Жінки наймалися ближче до домівки, зрідка виходивши за межі повіту або губернії, тоді як чоловіки переважали у далеких відходах [16, с. 96-97; 6, с. 546-548].

Про абсолютне переважання чоловіків над жінками й дітьми, залученими до відхожого промислу, можна судити на основі даних Чернігівсько-

го губернського статистичного комітету. Так, 1897 року з сіл Чернігівщини вийшли більше 94 тисяч чоловіків, 15 тисяч жінок та 7500 дітей [19, с. 264]. А. Поріцький наводить статистичні дані [15; 17], за якими у наймах перебувало більше чоловіків, аніж жінок, і переважна більшість з останніх наймалася на місці, а не у відході. Ці статистичні дані підтверджують і результати дослідження О. Кісь гендерних уявлень українського селянства, за якими чоловікам приписувалася більша активність і її реалізація поза межами власної сім'ї й двору, а жінкам приписувалася пасивність і прив'язаність до свого помешкання й родини. Саме пануванням традиційних гендерних стереотипів у селянському середовищі і доцільно пояснювати наведені вище статистичні дані.

Важливим для визначення становища чоловіків, жінок та дітей у наймах є тогочасний поділ робітників в залежності від віку та статі на «повних робітників» і «напівробітників». При цьому як тогочасні, так і сучасні дослідники подають різні вікові межі для кожної категорії та різне розуміння трудових обов'язків та трудового внеску повних та напівробітників. У більшості відомих авторів згадок жінки зараховувалися до напівробітників, та / або вказувалося, що вони отримували половинну платню чоловіків, менше за повного робітника. Хоча є й свідчення, що жінки зараховувалися до повних робітників [14, с. 52]. Тим не менш дослідники, торкаючись теми оплати праці, наголошують на тому, що платня жінок-робітниць є значно нижчою за платню повного робітника, підкріплюючи це конкретними показниками. Судячи з них, не завжди напівробітник в буквальному сенсі отримував половину платні повного робітника. Важливо відзначити, що діти та жінки, які однаково зараховувалися до напівробітників, отримували за статистичними даними різну платню (жінки отримували більше за підлітків) [18, с. 178; 6, с. 549, 554; 13, с. 106; 20, с. 198; 17, с. 73]. За даними І. Десятнікова, жіноча праця протягом кінця XIX – початку XX століть розцінювалася у 60-70 % від чоловічої, а оплата праці підлітків становила 50-70 % оплати праці дорослого чоловіка [4, с. 50]. Цікаво, що підлітки при оформленні паспортів для відходу на заробітки давали писареві хабар, щоб він зазначив їх у паспорті старшими, аніж вони є, і таким чином підлітки піднімали ціну на свою працю [14, с. 58]. Це може свідчити про усвідомлення своєї нерівноправності і намагання її уникнути. Жінки з очевидних причин до таких хитрощів вдаватись не могли. Тож у цілому, категорія напівробітників, до якої відносили жінок, являла собою неповноцінних робітників у порівнянні з чоловіками, які мали повну робочу силу.

Уявлення про коло робіт, відмінності в територіальних та часових можливостях відлучення від домогосподарства у відповідності до статі людини безпосередньо впливали на сфери сільськогосподарського найму чоловіків та жінок, умови їх праці та платню, обсяг їх обов'язків та прав, можливості реалізації своєї робочої сили. Так, чоловіки, які йшли у відхід, мали бути вправними робітниками, фізично міцними, сильними і витрива-

лими. Йдучи на літні заробітки, чоловіки отримували можливість заробити значні гроші. При цьому молоді, неодружені, великосімейні, дужі чоловіки були спроможні заробити більше, аніж чоловіки, які не могли відірватися від власного господарства, малосімейні, похилого віку, фізично слабкі. Соціальні очікування відносно чоловічого наймитування передбачали не тільки задоволення поточних потреб власного господарства у коштах, але і відновлення, зміцнення та розширення його [1, с. 14; 3, с. 685; 6, с. 534-535; 20, с. 186-188].

На Гуцульщині догляд за худобою на полонинах (випасати, піклуватися нею взагалі, доїти, виробляти сир тощо) був справою чоловіків. У 20-х роках ХХ століття по всій Україні пастухування було однією з найважливіших робіт селянських хлопчиків, починаючи із наймолодшого віку. Саме вони випасали худобу у своєму сімейному господарстві, така допомога дітей дуже цінувалася. Коли у сім'ї не було дитини, ці обов'язки покладалися на діда. В цілому ж, доглядати за худобою – це переважно чоловіча робота [8, с. 53, 98].

Серед жінок, які йшли у відхід, переважали незаміжні, порівняно більше заміжніх було серед тих, хто йшов у найми недалеко від дому. Наймитування жіноцтва було обтяжене прив'язаністю до хатнього господарювання. Дівчата почувалися себе в цьому плані вільніше за молодиць. Заміжні жінки могли йти у відхід разом із чоловіком і дітьми.

Жіноча праця широко застосовувалася в строковій і ще більше в поденній формі на плантаціях цукрових буряків. Копка буряків була найманою роботою виключно для жінок і дівчат З одного боку, так звані «бурякові жнива» давали селянам значний заробіток, що мало б підвищувати статус жінок у сім'ї як таких, що приносять до неї кошти. Але дослідники народного побуту відзначають і специфічно негативний вплив буряківництва на селянське жіноцтво у двох напрямках: «псування здоров'я жінок через роботу в холодні осінні дні, від чого вони часто хворіють, і псування їх чести розпусними прикажчиками» [22, с. 103]. Останнє ж для селянської дівчини було фактично вироком, який обумовлював її соціальне падіння в селянські громаді. Поширеним був жіночий найм на хатню роботу. Такий негативний вплив вірогідно закріпився і на рівні народних уявлень.

Праця наймичок цінувалася порівняно низько, що виражалось і в рівні платні, і в залишковому принципі їх наймання. Зневажливе ставлення до жіночої праці має обернений бік у невисокому рівні обов'язків робітниці перед наймачем [16, с. 96-100; 12, с. 109-110; 20, с. 186-189]. В цілому жінка мала менші можливості реалізації своєї робочої сили. На відміну від чоловіка її гендерна роль не передбачала активності поза межами сімейного господарства. Тож йдучи у найми, жінка або змушена була нести подвійний тягар, або занедбувала на користь наймитування свої обов'язки господині дому, дружини й матері, які були ключовими у її гендерному сценарії.

На соціальному статусі наймитів позначався їх відрив від свого оточення, родини, батьків, громади і перебування серед чужих людей. Спілка кровно близьких між собою людей, об'єднаних спільною порукою й моральною підтримкою мала величезне значення для особистості. Заробітчання на чужині мало негативні наслідки як для наймитів, так і для наймичок, але становище жінки в наймах було далеко гіршим, аніж чоловіка, який мав більше фізичних сил та стійкості [2, с. 59-60]. Вважалося, що відхід молоді у найми негативно впливав на моральний стан як дівчат, так і хлопців. Однак для наймичок такий погляд набував вагоміших негативних наслідків, оскільки ставив під сумнів дівочу честь; наймитування вводило дівчину в «славу» [1, с. 39].

Отже, гендерні стереотипи традиційної культури українського селянства стосовно ролі чоловіків і жінок у сімейних, громадських та трудових відносинах відігравали значну роль у звичаях наймитування. У звичаєво-правових відносинах наймання ці стереотипи впливали на сфери сільськогосподарського найму чоловіків та жінок, можливості реалізації своєї робочої сили, умови праці та платні, обсяг прав та обов'язків, закріплювали за жінкою становище неповноцінного робітника у порівнянні з чоловіком, а також визначали становище наймитів у сім'ї та громаді.

Список літератури: 1. Білецька В. Заробітчанські пісні / Віра Білецька. – Х.: ДВУ, 1930. – 63 с. 2. Білецька В. Жіночі наймитські пісні / Віра Білецька // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – Т. IX.: Праці етнографічно-етнологічної секції. – Вип. 2. – Х., 1930. – С. 59-78. 3. Горинь Г. Концепти «Земля» і «Праця» у системі духовних вартостей і життєвих настанов українського селянина / Ганна Горинь // Народознавчі Зошити. – 2004. – № 5-6. – С. 683-689. 4. Десятников І.В. Оплата праці сільськогосподарських робітників в Україні у кінці XIX – на початку XX ст. / І. Десятников // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету. – Вип. 13: Історичні науки. – Т. 26. – С. 48-52. 5. Дуда Н.М. Трудові традиції українців Карпат кінця XIX – початку XX століть: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Н. Дуда / Український державний лісотехнічний університет. – Львів, 1998. – 178 с.; 6. Ефименко П.С. Отход крестьян из Харьковской губернии / Петр Ефименко // Харьковский календарь на 1885 г. – Харьков: Тип. Губ. земства, 1884. – С. 509-565; 7. Жмуд Н.В. Етнічні стереотипи статевого виховання молоді / Н. Жмуд // НТЕ. – 2003. – № 3. – С. 78-82. 8. Заглада Н. Побут селянської дитини: матеріали до монографії с. Старосілля / Ніна Заглада // Матеріали до етнології. – Вип. 1. – К., 1929. – 260 с.; 9. Иванов П.В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии / Петр Иванов. Сборник ХИФО. – Т. 17. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1907. – С. 148-155; 10. Кісь О.Р. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини XIX – початку XX ст.: гендерні аспекти: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Оксана Кісь. – Львів, 2002. – 20 с.; 11. Кісь О. Особливості соціалізації дівчаток в українській сім'ї XIX – початку XX ст. / Оксана Кісь // Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян: Зб. наук. праць. – К.: СтилоС. – 1999. – С.49-55. 12. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму / О. Лугова. – К.: Наукова думка, 1965. – 192 с. 13. Овсянников А.Н. Географические очерки и картины / А. Овсянников. – Т. 2: Малороссия. – СПб.: Тип. А. М. Котомина, 1880. – 460 с. 14. Пашук В. Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.) /

В. Пашук. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 188 с.

15. *Поріцький А.Я.* Дорожні артілі сільськогосподарських робітників України кінця ХІХ – поч. ХХ ст. / Анатолій Поріцький // НТЕ. – 1958. – № 4. – С. 100-105; **16.** *Поріцький А.Я.* З сімейного побуту сільськогосподарських робітників доби капіталізму / Анатолій Поріцький // НТЕ. – 1959. – № 4. – С. 96-101. **17.** *Поріцький А.Я.* Землеробські заробітчанські артілі на Україні / Анатолій Поріцький // НТЕ. – 1957. – № 2. – С. 67-76. **18.** Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – Т. 7: Малороссия / Под ред. В.П. Семенова. – СПб., 1903. – 517 с. **19.** *Русов А.А.* Описание Черниговской губернии. – Т.2. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1899. – XI, – 377, 327 с. **20.** *Святловский Е.* Материалы по вопросу о санитарном состоянии русского крестьянства. Медико-топографическое описание Волчанского уезда Харьковской губернии (Дисс. докт. медицины) / Е. Святловский. – Харьков: Тип. Губ. правления, 1887. – 312 с. **21.** *Сироткин В.М.* Обычное право и правовые представления / Владимир Сироткин // Украинцы. – М.: Наука, 2000. – С. 327-340. **22.** *Сумцов М.Ф.* Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці / Упорядкування, підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М.М. Красикова. – Харків: Вид-во «Атос», 2008. – 558 с.

Надійшла до редколегії 17.11.2011.